

**ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ
ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ, ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ
ΚΥΠΡΟ:**

Δάφνη III: “Awareness raising and prevention on bullying among students: Development and implementation of a school based training program for teachers” στα σχολεία

ΔΡ. ANNA ΠΑΡΑΔΕΙΣΙΩΤΗ

Παιδοψυχίατρος, Β.Διευθύντρια Τμήματος/Κλινικής

ΔΡ. ΕΡΝΕΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Ανώτερη Εκπαιδευτική Ψυχολόγος

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΛΑΖΑΡΟΥ

Εκπαιδευτικός Ψυχολόγος

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

Εκπαιδευτικός- Διευθυντής Σχολείου

Οι Υπηρεσίες Ψυχικής Υγείας Παιδιών και Εφήβων του Υπουργείου Υγείας σε συνεργασία με την Υπηρεσία Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού συμμετείχαν το 2008-2010 στο Διακρατικό Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Δάφνη ΙΙΙ «*Αύξηση της Ενημερότητας και Πρόληψη της Εκφοβιστικής Συμπεριφοράς μεταξύ μαθητών: Ανάπτυξη και Εφαρμογή ενός Σχολικού Προγράμματος Κατάρτισης για Εκπαιδευτικούς*» (Awareness Raising and Prevention on Bullying among Students: Development and Implementation of a School based Training Program for Teachers).

Συντονιστής του Προγράμματος είναι η Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου της Ελλάδας και συγχρηματοδοτείτο από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Δάφνη ΙΙΙ. Μαζί με την Ελλάδα και την Κύπρο, στο πρόγραμμα συμμετείχαν η Πολωνία (Πανεπιστήμιο Νικόλαος Κοπέρνικος-Τμήμα Ψυχιατρικής) και η Λιθουανία (Πανεπιστήμιο του Βίλνιους).

Το πρόγραμμα Δάφνη ΙΙΙ στοχεύει στην πρόληψη της εκφοβιστικής συμπεριφοράς (bullying) μεταξύ των μαθητών στο σχολείο μέσω της ανάπτυξης και εφαρμογής ενός «προληπτικού εργαλείου που αυξάνει την ενημερότητα» για τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και οι οποίοι θα μπορούν να το χρησιμοποιούν

- α) για να πραγματευτούν το θέμα της εκφοβιστικής συμπεριφοράς με τους μαθητές,
- β) να ευαισθητοποιήσουν τους μαθητές για την αντιμετώπιση και πρόληψη επεισοδίων εκφοβισμού στο σχολείο και
- γ) για να αναπτύξουν την επικοινωνία μεταξύ των μαθητών αξιοποιώντας τους συνομηλικούς ως μέσο αντιμετώπισης του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού.

Η Σχολική Βία αποτελεί ένα διαχρονικό, παγκόσμιο, κοινωνικό φαινόμενο με πολύπλοκες επιπτώσεις στη διαδικασία της μάθησης και τη ψυχική υγεία των μαθητών. Η βία στο σχολείο παρατηρείται σε πολλές μορφές και το φαινόμενο της εκφοβιστικής συμπεριφοράς αποτελεί μια από τις διάφορες μορφές σχολικής βίας.

Το Φαινόμενο του Σχολικού Εκφοβισμού ή bullying, όπως είναι γνωστός ο όρος στη διεθνή βιβλιογραφία, (Olweus, 1978,1993, 1996) έχει αρχίσει να παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις στη σχολική κοινότητα σε διεθνές επίπεδο (Hawker& Boulton, 2000).

Η εκφοβιστική συμπεριφορά παρατηρείται όταν ένα άτομο γίνεται συχνά θύμα αρνητικών σχολίων ή συμπεριφορών από ένα ή περισσότερα άτομα και αδυνατεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του (Olweus, 1993). Συνήθως είναι επίμονη και χρόνια , δηλαδή επαναλαμβάνεται και μπορεί να διαρκέσει για εβδομάδες, μήνες ή και χρόνια. Η εκφοβιστική συμπεριφορά μπορεί να είναι άμεση ή έμμεση. Δεν περιλαμβάνει μόνο τη σωματική βία αλλά και άλλες μορφές όπως το λεκτικό και τον ψυχολογικό εκφοβισμό (π.χ. διάδοση φημών, κοροϊδίες, βρισιές, συκοφαντίες), τον κοινωνικό αποκλεισμό (π.χ. αποκλεισμός από την ομάδα των συνομηλικών, το παιχνίδι κλπ.), το σεξουαλικό εκφοβισμό (χειρονομίες ή σχόλια με σεξουαλικό περιεχόμενο) και τον

ηλεκτρονικό εκφοβισμό cyber bullying που διαπράττεται μέσω του διαδικτύου ή των κινητών τηλεφώνων (Olweus, Olweus & Limber, 1999).

Οι παράγοντες προστασίας είναι οι παράγοντες που σε αντίθεση με τους παράγοντες κινδύνου, στην παρουσία τους μειώνονται οι πιθανότητες ένα άτομο να εμπλακεί σε εκφοβιστική ή βίαιη συμπεριφορά. Παράγοντες προστασίας μπορεί να είναι ατομικοί, σχολικοί, κοινωνικοί και οικογενειακοί. Η συναισθηματική επένδυση και το δέσιμο με το σχολείο, η συναναστροφή με μη-παραβατικούς συνομηλίκους, η καλή σχολική επίδοση, το θετικό ψυχο-κοινωνικό περιβάλλον, η μη-ύπαρξη ατομικών προβλημάτων, η καλή οικογενειακή κατάσταση, η οικονομική άνεση και η ένταξη στην κοινότητα αποτελούν μερικούς από τους σημαντικότερους παράγοντες προστασίας (Farrington, 2000).

Η εκφοβιστική συμπεριφορά περιέχει το στοιχείο της σκοπιμότητας και της βλαπτικότητας. Ο εκφοβισμός είναι μια συμπεριφορά εσκεμμένη και προκαλεί αρνητικές επιπτώσεις στα παιδιά, στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους και στην ψυχική τους υγεία αλλά ταυτόχρονα επηρεάζει αρνητικά και τη διαδικασία της μάθησης. Παγκόσμια ερευνητικά δεδομένα (Smith, 1995) καταδεικνύουν ότι ένα σημαντικό ποσοστό ατόμων στο χώρο του σχολείου (15-20 %) έχουν βιώσει συμπεριφορές εκφοβισμού.

Οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις του φαινομένου του εκφοβισμού και της σχολικής Βίας τόσο στα παιδιά-θύματα αλλά και στα παιδιά θύτες και τους παρατηρητές είναι πολλές και σοβαρές. Οι μελλοντικές συνέπειες είναι σημαντικές και μπορεί να επηρεάσουν την ψυχική τους υγεία και την ενήλικη ζωή τους (Farrington, 1993).

Τα παιδιά θύματα είναι περισσότερο ευάλωτα και έχουν αυξημένες πιθανότητες να παρουσιάσουν κατάθλιψη, άγχος, χαμηλή αυτοεκτίμηση-αρνητική αυτοεικόνα, αισθήματα ανασφάλειας, σχολική φοβία, ψυχοσωματικά προβλήματα, όπως πονοκεφάλους, πόνους στην κοιλιά και διαταραχές ύπνου, μαθησιακές δυσκολίες και κοινωνική απόσυρση (Tattum & Tattum, 1992).

Οι μαθητές-θύματα χαρακτηρίζονται συνήθως από άγχος και ανασφάλεια, είναι υπερβολικά ήσυχα και ευαίσθητα, εσωστρεφή με χαμηλή αυτοεκτίμηση που δύσκολα υπερασπίζονται τον εαυτό τους. Αντίθετα, τα παιδιά-θύτες οι νταήδες, είναι συνήθως παιδιά που παρά το γεγονός ότι φαίνονται σίγουρα για τον εαυτό τους, μπορεί επίσης να έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση, είναι επιθετικά και επιρρεπή σε παραβίαση κανόνων, έχουν θετική στάση στη βία και την αντικοινωνική συμπεριφορά (Elliot, 1999).

Τα παιδιά θύτες, τα παιδιά που εμπλέκονται στη σχολική βία και την παραβατικότητα νωρίς κατά την παιδική ηλικία έχουν αυξημένες πιθανότητες να εξελιχθούν σε ενήλικες με προβλήματα κοινωνικοποίησης, προσαρμογής και τελικά να αναπτύξουν εγκληματικότητα κατά την ενήλικη ζωή. Επίσης, μπορεί να παρουσιάζουν έντονα παρορμητική συμπεριφορά, με στοιχεία σοβαρής υπερκινητικότητας, με χαμηλό

επίπεδο ενσυναίσθησης (empathy), δυσκολίες διαλεκτικής επίλυσης των διαφορών τους καθώς και διαχείρισης της επιθετικότητας τους (Hawker&Bolton, 2000).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Επιλογή δείγματος

Δέκα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης , δύο ανά επαρχία-(Λευκωσία, Λεμεσό, Λάρνακα και Πάφο) είχαν επιλεγεί να λάβουν μέρος στο πρόγραμμα. Τα πέντε από αυτά (ένα ανά επαρχία) λειτούργησαν σαν σχολεία ελέγχου και τα υπόλοιπα πέντε σαν πειραματικά (ένα ανά επαρχία).

Τα σχολεία ενημερώθηκαν από τους οικείους εκπαιδευτικούς ψυχολόγους και το πρόγραμμα αναπτύχθηκε μετά από σχετική άδεια από τη Διεύθυνση Δημοτικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού. Παράλληλα, εστάλησαν επιστολές στους γονείς των παιδιών που θα λάμβαναν μέρος με στόχο την έγκριση τους για τη συμμετοχή των παιδιών τους στο ερευνητικό πρόγραμμα. Ενημερώθηκε το γραφείο του Επιτρόπου προστασίας και τηρήθηκαν όλες οι διαδικασίες προστασίας τους.

Από κάθε σχολείο συμμετείχαν στο πρόγραμμα οι πέμπτες και έκτης τάξεις (Ε΄ και Στ΄ τάξεις Δημοτικής εκπαίδευσης). Αποφασίστηκε όπως λάβουν μέρος τα τμήματα της πέμπτης και έκτης τάξης, ηλικίες 10-12 χρονών, τόσο για πρακτικούς λόγους (χρόνος και ανθρώπινο δυναμικό) αλλά και γιατί κρίθηκε ότι αποτελούν πληθυσμό υψηλού κινδύνου αφού βρίσκονται στην κρίσιμη ηλικία της προ-εφηβείας.

Στο πρόγραμμα έλαβαν μέρος αρχικά 803 μαθητές από τους οποίους οι 418 ανήκαν στα σχολεία ελέγχου και οι 385 στα πειραματικά σχολεία. Στο τελικό δείγμα έλαβαν μέρος 681 . Από αυτούς, 325 (ποσοστό 48.3%) ήταν κορίτσια και 348 (51.7%) αγόρια.

Όλα τα δεδομένα που είχαν συλλεχτεί στην έρευνα για κάθε παιδί μέσα από τα τρία βασικά εργαλεία που χορηγήθηκαν σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές (πριν και μετά) συνδέθηκαν σε ένα ενιαίο αρχείο με βάση ένα εννιαψήφιο μοναδικό αριθμό που δόθηκε σε κάθε παιδί. Οι απώλειες που προέκυψαν ήταν της τάξης του 20% ποσοστό που κρίνεται πολύ ικανοποιητικό.

Ερευνητικά Εργαλεία

Τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για την έρευνα ήταν τα εξής:

1. The Olweus Bully and Victim Questionnaire (Olweus, 1996): For teachers and primary school children
2. The Goodman's Strengths and Difficulties Questionnaire (Goodman, 1994, 1997): For teachers and students

3. The Post-Traumatic Stress Questionnaire (Frederich, Pynoos, & Nader, 1992): For students
4. Evaluation of the program- Questionnaires for evaluation of the program: For teachers and students of experimental schools (μόνο για τα πειραματικά σχολεία μετά την εφαρμογή του προγράμματος)

Τα τρία βασικά ερωτηματολόγια καταχωρήθηκαν και έτυχαν στατιστικής επεξεργασίας στο λογισμικό SPSS - PASW 18. Και στις τρεις περιπτώσεις τόσο κατά τη διαδικασία καταχώρησης όσο και κατά τη διαδικασία κωδικοποίησης/μορφοποίησης των δεδομένων, ακολουθήθηκαν όλες οι σχετικές οδηγίες που συνόδευαν το κάθε εργαλείο.

Διαδικασίες- Εφαρμογή του Προγράμματος

Το πρόγραμμα ξεκίνησε με την εκπαίδευση των δέκα εκπαιδευτικών ψυχολόγων σε συγκεκριμένο εγχειρίδιο που χρησιμοποιήθηκε από όλες τις χώρες που εμπλέκονται στο πρόγραμμα. Το εγχειρίδιο δημιουργήθηκε από την Ερευνητική Ομάδα της Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου, (Ε.ΨΥ.ΠΕ). Η εκπαίδευση έγινε από την ερευνητική ομάδα της Κύπρου (Υπουργεία Παιδείας και Υγείας) και είχε διάρκεια τέσσερις μέρες. Το συγκεκριμένο εγχειρίδιο περιέχει μια σειρά από 10 εργαστήρια και βιωματικές ασκήσεις προς τους μαθητές της πέμπτης και έκτης τάξης του Δημοτικού Σχολείου καθώς και ένα θεωρητικό πλαίσιο που στηρίζει κάθε εργαστήριο.

Στη συνέχεια, με την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης τους οι εκπαιδευτικοί ψυχολόγοι είχαν συναντήσεις με τα σχολεία (ελέγχου και πειραματικά) με στόχο τη συλλογή των ερωτηματολογίων πριν την εφαρμογή του προγράμματος (Νοέμβριος 2009). Στα ερωτηματολόγια αναγραφόταν η ημερομηνία γέννησης των μαθητών με στόχο να υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης (πριν και μετά την εφαρμογή του προγράμματος) και ταυτόχρονα να διατηρείται η ανωνυμία και η εμπιστευτικότητα. Μετά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, τα ερωτηματολόγια τοποθετούνταν σε κλειστό φάκελο και φυλάσσονταν σε ασφαλές χώρο στα γραφεία της Υπηρεσίας Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας.

Ακολούθησε η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο με στόχο την εφαρμογή των δραστηριοτήτων στην τάξη τους. Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών ήταν πενθήμερη (23/11/09-27/11/09) και κατά τη διάρκεια της έτυχαν τόσο θεωρητικής επιμόρφωσης σε θέματα εκφοβιστικής συμπεριφοράς όσο και επιμόρφωσης στις συγκεκριμένες ασκήσεις όπως αυτές περιγράφονταν στο εγχειρίδιο.

Οι εκπαιδευτικοί των πέντε σχολείων που εντάσσονται στην πειραματική ομάδα, ξεκίνησαν να εφαρμόζουν το πρόγραμμα στις τάξεις τους με στόχο να καλύψουν δέκα εργαστήρια διάρκειας 80 λεπτών το καθένα. Η όλη διάρκεια του προγράμματος ήταν 2.5 μήνες.

Προτού ξεκινήσει το πρόγραμμα στα σχολεία οι εκπαιδευτικοί ψυχολόγοι παρουσίαζαν επίσης το πρόγραμμα στους γονείς των συγκεκριμένων σχολείων με στόχο την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση τους. Οι εκπαιδευτικοί ψυχολόγοι είχαν συστηματικές εποπτείες με τους εκπαιδευτικούς στο χώρο του σχολείου με στόχο τη στήριξη και ανατροφοδότηση τους για την αποτελεσματικότερη λειτουργία του προγράμματος.

Επίσης κατά τη διάρκεια εφαρμογής του προγράμματος οι εκπαιδευτικοί ψυχολόγοι οργάνωσαν 5 συναντήσεις με τους δασκάλους όλου του σχολείου. Στόχος των συναντήσεων η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση ολόκληρου του σχολείου (whole school approach).

Οι αρμόδιοι οικείοι εκπαιδευτικοί ψυχολόγοι είχαν επίσης ανά τρεις εβδομάδες στην διάρκεια εφαρμογής των εργαστηρίων συνάντηση ανατροφοδότησης – εποπτείας με τους τρεις ερευνητές από την ομάδα της Κύπρου.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ανάλυση αποτελεσμάτων ερωτηματολογίου SDQ

Τα ερωτηματολόγια δυνατοτήτων και Δυσκολιών SDQ για παιδιά και εκπαιδευτικούς, αποτελούνται από 25 ερωτήσεις που διερευνούν 4 κατηγορίες της ανθρώπινης συμπεριφοράς και σχέσεων: 1. συναισθηματικές δυσκολίες 2. συμπτώματα διαταραχής διαγωγής 3. στοιχεία υπερκινητικότητας, 4. προβλήματα με τους συνομηλίκους και 5. προ-κοινωνικές δεξιότητες.

Βάση των απαντήσεων των 532 μαθητών της Ε΄ τάξης και από τα 10 Δημοτικά που συμμετείχαν παγκύπρια (ποσοστό 5% περίπου επί του γενικού πληθυσμού των μαθητών της Ε΄ τάξης) είχε βρεθεί ότι:

- πέρα του ενός πέμπτου των μαθητών παρουσιάζει συναισθηματικές δυσκολίες
- πέρα του ενός τετάρτου παρουσιάζουν προβλήματα διαταραχής διαγωγής
- πέρα του ενός πέμπτου αναφέρουν προβλήματα στις σχέσεις τους με τους συνομηλίκους
- μόνο το 4% δηλώνουν δυσκολίες στις προ-κοινωνικές τους δεξιότητες.
- Στο γενικό δείκτη μέτρησης των δυσκολιών που διαθέτει το ερωτηματολόγιο, προκύπτει βάσει των δηλώσεων των ιδίων των μαθητών ότι το 50% των μαθητών παρουσιάζει δυσκολίες

Τα ποσοστά αυτά καταδεικνύουν ότι ένα σημαντικό ποσοστό μαθητών στο γενικό πληθυσμό έχει ψυχοκοινωνικές δυσκολίες. Είναι πιθανό να μην έχουν εντοπιστεί από τους σημαντικούς ενήλικες των παιδιών, ενώ υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να μετεξελιχθούν σε παγιωμένες ψυχικές διαταραχές αν δεν βοηθηθούν έγκαιρα. Μπορεί επίσης να παρεμποδίσουν την ακαδημαϊκή τους εξέλιξη, την λειτουργικότητα και παραγωγικότητα τους και να μειώσουν γενικά το επίπεδο της ψυχικής ευεξίας και ποιότητας ζωής τους.

Ανάλυση αποτελεσμάτων ερωτηματολογίου PTSD

Το ερωτηματολόγιο PTSD ανιχνεύει το ποσοστό των παιδιών που βιώνουν το φαινόμενο του Σχολικού Εκφοβισμού (για το οποίο έχουν προσωπική εμπειρία), σαν τραυματική εμπειρία. Είναι πολύ ενδιαφέρον **ότι το 10% παρουσιάζουν σοβαρή έως πολύ σοβαρή μορφή μετατραυματική διαταραχή άγχους** για την οποία μπορεί να χρειάζονται εξειδικευμένη θεραπευτική βοήθεια.

Ανάλυση αποτελεσμάτων ερωτηματολογίου OLWEUS:

Στο εκτεταμένο ερωτηματολόγιο του Olweus που ανιχνεύει μεταξύ άλλων τις αντιλήψεις, τάσεις και συχνότητες των διαφόρων μορφών εκφοβισμού αλλά και της γενικής συχνότητας σχολικού εκφοβισμού, έχει βρεθεί βάσει των δηλώσεων των μαθητών και των δέκα σχολείων παγκύπρια, ότι:

- 17% των μαθητών υπήρξαν θύματα σχολικού εκφοβισμού τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα
- 7,7% των μαθητών ήταν θύτες με την ίδια συχνότητα
- 6,3% των μαθητών ήταν και θύτες και θύματα

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η εικόνα που παρουσίασαν οι δύο ομάδες με βάση τα αποτελέσματα των απαντήσεων τους στο ερωτηματολόγιο SDQ είναι ουσιαστικά παρόμοια. Παρά το ότι στην αρχική μέτρηση παρατηρήθηκε ότι η ομάδα ελέγχου ήταν ελαφρά πιο επιβαρυνμένη, στην δεύτερη μέτρηση και οι δύο ομάδες παρουσίασαν αισθητή πρόοδο και εξισώθηκαν.

Είναι σημαντικό ότι στην περίπτωση της πειραματικής ομάδας η πρόοδος ήταν μεγαλύτερη έστω και ελαφρά. Η ερμηνεία της πιο πάνω εικόνας μπορεί να αναζητηθεί σε μια σειρά από πιθανά αίτια, όπως

- η ευεργετική επίδραση του προγράμματος παρέμβασης στην περίπτωση της πειραματικής ομάδας
- της πιθανής διεξαγωγής παράλληλα διάφορων επίσημων και ανεπίσημων προγραμμάτων κοινωνικής και συναισθηματικής αγωγής
- στην περίπτωση της ομάδας ελέγχου, η ευαισθητοποίηση των παιδιών λόγω της επαφής τους με τα διάφορα ερωτηματολόγια που χρειάστηκε να συμπληρώσουν στην πορεία της έρευνας,
- η παρουσία των ψυχολόγων – ερευνητών στα σχολεία,
- η ευεργετική επίδραση της ποιοτικής σχέσης μεταξύ δασκάλων και παιδιών που αναπτύσσεται στην διάρκεια της σχολικής χρονιάς η οποία μπορεί να λειτουργεί θεραπευτικά και επουλωτικά σε τυχόν ψυχικά τραύματα κτλ.
- η ωρίμανση των παιδιών στον χρόνο που παρεμβλήθηκε μεταξύ pre – post,

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε επίσης ότι το πρόγραμμα παρέμβασης που εφαρμόστηκε στα πέντε σχολεία εστιαζόταν ειδικά στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση σε θέματα σχολικού εκφοβισμού και στους τρόπους αντιμετώπισης του και δευτερογενώς στην βελτίωση των ψυχοκοινωνικών δυσκολιών που το

ερωτηματολόγιο SDQ αξιολογεί. Άλλοι συνεπώς συνυπάρχοντες παράγοντες που επηρεάζουν την δυναμική του σχολείου , μερικούς εκ των οποίων προαναφέραμε, επιδρούν επίσης ευεργετικά στην ενδυνάμωση του ψυχισμού των παιδιών και στην θετική διαφοροποίηση των αποτελεσμάτων των SDQ στο τέλος της σχολικής χρονιάς και στα δέκα σχολεία.

Τα ερευνητικά λοιπόν αποτελέσματα αναδεικνύουν τα εξής σημαντικά θέματα.:

- Στο σχολικό πλαίσιο όπου είναι συγκεντρωμένη η συντριπτική πλειοψηφία του γενικού πληθυσμού των παιδιών κι εφήβων, μπορούμε λοιπόν με την σωστή χορήγηση καταλλήλων διαγνωστικών εργαλείων, να ανιχνεύσουμε το επίπεδο της ψυχικής τους υγείας του. Έχει πλέον διεθνώς τεκμηριωθεί ότι προγράμματα παρέμβασης στο σχολικό πληθυσμό όταν είναι καλά σχεδιασμένα έχουν πολύ ευεργετικά αποτελέσματα στην πρόληψη και προαγωγή της ψυχικής υγείας.
- Η ποιότητα της δυναμικής και των σχέσεων που αναπτύσσεται στο σχολικό περιβάλλον μπορεί να ενδυναμώσει τον ψυχισμό των παιδιών.
- Τα διάφορα προγράμματα συναισθηματικής αγωγής που διεξάγονται στην διάρκεια της σχολικής χρονιάς ενισχύουν την θεραπευτική δράση που μπορεί να διαδραματίσει το σχολείο. Εγείρονται όμως σημαντικά θέματα, όπως η μετά από έρευνα επικύρωση της αναγκαιότητας εφαρμογής τους, η εφαρμογή τους μέσα στα πλαίσια μια ευρύτερης πολιτικής και με δυνατότητα συνέχισης τους χωρίς δηλαδή να έχουν ένα τυχαίο ή αποσπασματικό χαρακτήρα.
- Το σχολικό πλαίσιο είναι από τους πλέον κατάλληλους χώρους, μέσω εξειδικευμένων παρεμβατικών προγραμμάτων , βελτίωσης του επιπέδου της ψυχικής υγείας του γενικού πληθυσμού των παιδιών και των εφήβων , με πολλαπλές θετικές επιπτώσεις π.χ. βελτίωση της ακαδημαϊκής πορείας των μαθητών και ποιότητας ζωής, αύξηση της παραγωγικότητας τους, μείωση των αριθμό των παραπομπών των μαθητών σε ακριβές εξειδικευμένες υπηρεσίες ψυχικής υγείας κλ.

Όσον αφορά την ανάλυση των ερωτηματολογίων PTSD

1. Οι δύο ομάδες ήταν ισοδύναμες τόσο σε μέγεθος όσο και στην συνολική τιμή του μετατραυματικού άγχους κατά την αρχική μέτρηση.
2. Παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική μείωση του μετατραυματικού άγχους και στις δύο ομάδες. Κατά συνέπεια, η μείωση πιθανά να οφείλεται σε πολυπαραγοντικά αίτια παρόμοιας φύσης που περιγράψαμε σε σχέση με τα αποτελέσματα στο ερωτηματολόγιο SDQ . Στην περίπτωση της πειραματικής ομάδας η μείωση ήταν ελαφρώς μεγαλύτερη, γεγονός που μπορεί να στηρίξει την υπόθεση πως η παρέμβαση συνέβαλε σε περαιτέρω μείωση του μετατραυματικού άγχους.

3. Διερευνήθηκαν συγκεκριμένες περιπτώσεις μαθητών/τριών που ανήκαν στην «ομάδα κινδύνου» (δηλ. με υψηλό μετατραυματικό άγχος κατά την αρχική μέτρηση, που υπήρξαν θύματα εκφοβιστικής συμπεριφοράς κτλ) ώστε να εξεταστεί πιο ποιοτικά και στοχευμένα η μεταβολή που προέκυψε.

Σε πρώτο επίπεδο, για να διερευνηθεί το πιο πάνω ενδεχόμενο, απομονώθηκαν οι περιπτώσεις των παιδιών τόσο στην πειραματική όσο και στην ομάδα ελέγχου που είχαν συνολική τιμή μετατραυματικού άγχους μεγαλύτερη από 40 (δηλαδή με σοβαρό ή πολύ σοβαρό μετατραυματικό άγχος).

Η ανάλυση (βλ. πιο κάτω) έδειξε ότι και σε αυτή την κατηγορία παιδιών καταγράφηκε παρόμοια μείωση του μετατραυματικού άγχους τόσο στην πειραματική όσο και στην ομάδα ελέγχου.

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι η βελτίωση στην δεύτερη μέτρηση σε σχέση με την πρώτη και στις δύο ομάδες αυτής της κατηγορίας παιδιών ήταν πολύ μεγαλύτερη! Αυτό σημαίνει πως, όπως είναι αναμενόμενο, τα παιδιά με χαμηλές - μέτριες τιμές στο PTSD δεν έχουν έτσι κι αλλιώς μεγάλα περιθώρια βελτίωσης των δυσκολιών που παρουσιάζουν, ενώ τα παιδιά με πολύ ψηλές τιμές (≥ 40) που έχουν πολλά περιθώρια βελτίωσης φαίνεται να κάνουν αρκετή πρόοδο, εύρημα που συνάδει με τα ευρωπαϊκά ευρήματα ότι τα παιδιά με σοβαρές ψυχοκοινωνικές δυσκολίες επωφελούνται περισσότερο από τέτοιου είδους παρεμβατικά προγράμματα στα σχολεία.

Είναι αξιοσημείωτο και ενθαρρυντικό το γεγονός ότι το πρόγραμμα παρέμβασης όπως και τα άλλα τυχόν προγράμματα που συνέτρεχαν, όπως και η θετική δυναμική σχέσεων που αναπτύχθηκε στο σχολικό πλαίσιο, ενώ δεν στόχευαν πρωτογενώς στην μείωση των συμπτωμάτων του PTSD, (δεν είχαν δηλαδή εξειδικευμένο χαρακτήρα), εντούτοις επέδρασαν θετικά σε στατιστικά σημαντικό τρόπο στην μείωση της συμπτωματολογίας και της σοβαρότητας του PTSD.

Τα θύματα εκφοβισμού που καταγράφηκαν τόσο στην πειραματική όσο και στην ομάδα ελέγχου κατά την αρχική μέτρηση παρουσίαζαν πολύ ψηλότερες τιμές τόσο στα ερωτηματολόγιο PTSD όσο και στο ερωτηματολόγιο SDQ σε σχέση με τα υπόλοιπα παιδιά. Η διαφορά αυτή βρέθηκε στατιστικά σημαντική. Αξίζει να σημειωθεί πως στο ερωτηματολόγιο SDQ που συμπλήρωσαν τα παιδιά, βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά τόσο στην συνολική τιμή του SDQ όσο και σε όλες τις επιμέρους κλίμακες του SDQ εκτός από την κλίμακα Prosocial. Θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε τα εξής:

- Η λογικότητα και η συνέπεια που παρουσιάζουν οι δηλώσεις των μαθητών θυμάτων του σχολικού εκφοβισμού σε σχέση με τις απαντήσεις που έδωσαν στα ερωτηματολόγια SDQ, PTSD, και Olweus επιβεβαιώνουν την αξιοπιστία των απαντήσεων τους,
- ***Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού επιβεβαιώνεται και από την έρευνα αυτή ότι αποτελεί σοβαρό επιβαρυντικό παράγοντα στη Ψυχική Υγεία του***

σχολικού πληθυσμού και επηρεάζει πολλούς τομείς της ανθρώπινης συμπεριφοράς και την ψυχική ευεξία.

- *Το φαινόμενο του Σχολικού Εκφοβισμού επιβεβαιώνεται ότι μπορεί να προκαλέσει στα θύματα συμπτωματολογία Μετατραυματικής Αγχώδους Διαταραχής*

Στην περίπτωση του ερωτηματολογίου SDQ που συμπλήρωσαν οι εκπαιδευτικοί δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες παιδιών (θύματα εκφοβισμού και μη θύματα) με εξαίρεση την κλίμακα Emotional Symptoms. Αυτό δείχνει πως η εκτίμηση των εκπαιδευτικών όσον αφορά το SDQ απέχει πάρα πολύ από αυτήν των μαθητών. Σχολιάζοντας τα αποτελέσματα αυτά θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε τα εξής:

- Οι εκπαιδευτικοί χρειάζονται συστηματική επιμόρφωση εστιαζόμενη σε θέματα ψυχικής υγείας των παιδιών, ώστε να μπορούν να αναγνωρίζουν τυχόν δυσκολίες των μαθητών στο τομέα αυτό, να μπορούν να χειρίζονται ήπιες δυσκολίες και έγκαιρα να παραπέμπουν στις αρμόδιες εξειδικευμένες υπηρεσίες
- Οι εκπαιδευτικοί επίσης χρειάζονται ενημέρωση για το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού ειδικότερα εκπαίδευση πώς να το αναγνωρίζουν και να το χειρίζονται

Τονίζεται επίσης ότι, όσον αφορά στα δημογραφικά στοιχεία (μόρφωση / επάγγελμα γονέων, χώρα προέλευσης γονέων, μητρική γλώσσα, επίδοση στο σχολείο κτλ) δεν παρατηρήθηκε καμία στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες παιδιών (θύματα εκφοβισμού και μη θύματα).

Βιβλιογραφία

Elliott, D. (1999). Editor's introduction. In D. Olweus & S. Limber (1999) Blueprints for violence prevention: Bullying Prevention Program. Institute of Behavioral Science, University of Colorado, Boulder, USA.

Farrington, D. (1993). Understanding and preventing bullying. In M. Tonry (Ed.), Crime and justice: A review of research. Vol. 17 (pp.348-458). Chicago: University of Chicago Press.

Farrington, D.P. (2000). 'Explaining and preventing crime: The globalization of knowledge'. The American Society of Criminology, 1999 Presidential address

Hawker, D.S.J., Boulton, M.J. (2000). Twenty years of research on peer victimization and psychological maladjustment: a meta-analytic review of cross-sectional studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41, 441-455.

Olweus, D. (1978). Aggression in the schools: Bullies and whipping boys. Washington, D.C.: Hemisphere (Wiley).

Olweus, D. (1993). Bullying at school: What we know and what we can do. Oxford: Blackwell Publishers.

Olweus, D. (1996). The Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire. Research Center for Health promotion (Hemil Center). Bergen, Norway.

Olweus, D. (1999a). Sweden. In P.K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano, & P. Slee (Eds), The nature of school bullying: A cross-national perspective (pp.7-27). London, UK: Routledge.

Olweus, D. (1999b) Olweus' core programme against bullying and antisocial behavior: A teacher handbook. Research Center for Health promotion (Hemil Center). Bergen, Norway.

Smith, D.J. (1995). 'Youth crime and conduct disorders. Trends patterns and causal explanations'. In M. Rutter & D.J Smith (Eds.), Psychosocial Disorders in Young People: Time trends and their causes, p.p.389-489. Chichester: Wiley

Tattum, D and Tattum, E. (1992) Social Education and Personal Development. London,: David Fulton.